

Bírálat

Mártonfi Attila: A magyar toldalékmorfémák rendszere

c. doktori értekezéséről

DR. REBRUS PÉTER

Mártonfi Attila doktori disszertációjának témájául nehéz területet választott. Az alaktan a modern nyelvészet állatorvosi lova. Ez részben a morfológiának a nyelvészeti elméletekben betöltött szerepéből fakad, hiszen a szavak alaktana kapcsolódik mind az alsóbb nyelvi szintekhez (fonológia), mind a felsőbb szintekhez (mondattan), és evidens módon a szemantikához is. Ez a sokféleség nyilvánul meg a morfológiai elméletekben is: egyes elméletek egyenesen tagadják az alaktan autonómiáját: a morfológiát vagy a szintaxis részének tekintik (pl. a generatív morfológia) vagy „szétosztják” az alaktani jelenségeket a fonológia és a szintaxis között (ilyen pl. a *Distributed Morphology* kurrens elmélete), sőt egyes szerzők (pl. *Joan Bybee*) az alaktani jelenségeket alapvetően szemantikai és használati (gyakorisági) alapon magyarázzák. A megközelítések túlnyomó többsége azonban egyoldalú, megfeledez az alaktan egyik vagy másik aspektusáról; különösen igaz ez a *par excellence* morfológiai jelenségekre: a paradigma szerepével, a morfotaktikával, a szemantikai transzparencia és a produktivitás problémáival kapcsolatos elméletek rendkívül hézagosak vagy egyáltalán nem kapcsolódnak a nyelvtan többi szintjét számba vevő elméletekhez.

Nem meglepő, hogy a magyar nyelv alaktani jelenségeinek megnyugtató leírása is régóta komoly adóssága a magyarral foglalkozó nyelvészeknek. A magyarral foglalkozó alaktani leírások fő problémái – ahogyan azt a disszertációban Mártonfi több ponton is említi – a merev *taxonómiák* használata, a *körkörösség* és a *nem explicit* kritériumok. Taxonomikus szemlélet alatt a morfológiában a nemzetközi irodalomban használt inflexió–deriváció, illetve a magyar szakirodalomból ismert rag–jel–képző felosztás minden határon túl való erőltetését értjük. A cirkularitás gyanúja merül fel, amikor a morfémarendet, illetve a szófaji felosztást alkalmazó kritériumokat egyedülként alkalmazzák: az ezeken alapuló érvek gyakorta egymásra épülnek külső, tőlük független érv nélkül (gondoljunk csak az *-(A)n* toldalékra, amelynek inflexió-s státusza attól függ, hogy a vele ellátott alakot adverbiumnak vagy melléknévnek tartjuk). A nem explicit kritériumok közé a szemantikai/funkcionális megfontolások jó része besorolható, hiszen nagyon kevés közvetlen és egyértelmű kritériumunk van, amely a szóalakok funkcionális természetével (átlátszóság, kompozicionalitás, produktivitás) lenne kapcsolatos.

Mártonfi Attila disszertációja megpróbálja elkerülni ezeket a buktatókat: egyrészt az allomorfiát részletesen nem vizsgálja, így a morfológia és a fonológia demarkációs problémái itt nem merülnek fel, és nem kell állást foglalnia abban a kérdésben sem, hogy a morfofonológiai jelenségek mennyiben és hogyan kapcsolódnak az alsóbb, illetve felsőbb nyelvi szintek jelenségeihez (erről még később szólunk). Másrészt a fenti három problémára a szerző kerülő megoldást ad: a részletes vizsgálatokban bevallottan csak egyértelmű kritériumokat próbál alkalmazni, a körkörös és a nem explicit kritériumokat kizárja; ami egy empirikus vizsgálat esetében a legjobb megoldásnak tűnik.

Az értekezés három fő részből áll. Az első rész a magyar toldalékmorfémák rendszerezésének magyar szakirodalmát mutatja be imponáló részletességgel. Csak sajnálni tudjuk, hogy az itt tárgyalt angol nyelvű szakirodalom hézagos: a magyar alaktani témájú nemzetközi referenciák nagy része az áttekintésből hiányzik (csak hogy néhányat említsünk: *Igor Melcsuk, Daniel Abondolo, Robert Hetzron, Robert M. Vago, Harry van der Hulst, Kornai András, Kálmán László, Törkenczy Miklós* munkái). A szerző mentségére hozható, hogy az idézett szerzők munkáinak egy része (de nem mind!) morfofonológiai vagy tisztán fonológiai elméleti keretben fogant, amely nem tartozik a dolgozat szűkebb témájához. A második, fő részben Mártonfi empirikus módszert javasol a toldalékok rendszerezésére: veszi a szakirodalomban található kritériumokat, ezeket megszűri, és az így kapott 22 kritériumot tesztként alkalmazza. Az eredmények nagyon meggyőzőek és látszik, hogy a szerző nagyon komoly és alapos munkát végzett. A harmadik részben három, egymáshoz nem kapcsolódó rövid témát találunk: az idegen eredetű végződéspárok rövid statisztikájáról, a felszólító palatalizáció problémájáról és a töváltzatoknak különböző korokban keletkezett szótárak alapján vett változási tendenciáiról.

A jelölt a témaválasztás és a megközelítés újszerűsége, illetve a dolgozat alapos kidolgozottsága alapján egyértelműen megérdemli a doktori (PhD) címet. A következőkben néhány a disszertációval kapcsolatos kérdést vetek fel. Először az általános kérdések következnek.

* * *

1. Az alaktan egyik legfőbb problémája a morfémák legadekvátabb elhatárolásának kérdése, azaz a megfelelő morfológiai szegmentálás. Ez nyilvánvalóan összefügg bizonyos szemantikai/funkcionális kritériumokkal (sőt valamelyest a produktivitással is), de leginkább az *alakok* szegmentálásával, azaz a morfokra bontással és a morfok különböző változataival (az allomorfiával). Az allomorfia kérdésköre az értekezés 2. fő fejezetében azonban meglehetősen alulreprezentált, a 22 kritérium közül csak egy szól erről: „**21. a toldalék nem okoz töváltakozást**”

(53. 1.). Allomorfia azonban nem kizárólag tövekben jelentkezhet, hanem morfémahatáron (pl. a kötőhangzó esetében) vagy a toldalékokban is (pl. a harmonikusan váltakozó toldalékok esetében). Ami esetünkben lényeges, hogy ezek a jelenségek nem függetlenek a toldalékok besorolásától. Két szisztematikus esetet említenék. A kötőhangzó esetében annak minősége (nyílt *a/e* vagy középső *o/e/ö*) közötti választás egy adott toldalék **után** a többszörösen toldalékolt alakokban (illetve egyes esetekben a toldalék előtt is) rendszerszerű mintázatot mutat. Leegyszerűsítve a jelenséget azt mondhatjuk, hogy a „leginkább inflexió” (vagy „leginkább jel-státuszú”, hiszen ragok után ez a kritérium nem használható) toldalékok után a kötőhangzó nyílt, a többi esetében pedig középső: pl. *bábokat, bábomat, bábokat* stb. (vs. *bábot* vagy *bábozok*), ill. *kaptam, kapjam* stb. (vs. *kapom, kaphatom, kapogatom*). Még eklatánsabb példa a törtszámnév képzője és az E.2 birtokos személyjelölő inflexiója, amelyek formailag éppen ebben a kötőhang-nyitási tulajdonságban különböznek, pl.: *ötödöt, hatodot* vs. *ötödet, hatodat*. Az inflexió nyitás a magyar morfofonológiai szakirodalomban (ld. pl. *Vago, Kornai, Polgárdi, Törkenczy* idevágó publikációit) régóta ismert általánosítás, tehát nyilvánvalóan kritériumként lett volna használható a toldalékok rendszerezésére. Hasonlóan, más alternációk hatóköre sem független attól a skálától, amelyet a szerző a 2. részben végül javasol: a tövégi alsó magánhangzó-nyúlást nem kiváltó toldalékok (pl. *-kor, -szor, -ként, adverbialis -i, -szerű, -féle, -izmus, -isztikus*) az inflexió-derivációs skála „deriváció-felőli végén” helyezkednek el, és ugyanez áll azokra az egyalakú toldalékokra, amelyek nem semleges (*i, é*) magánhangzójúak (pl. *-kor, -kó, -us, -cus, -kus*). Összefoglalva: a fenti kötőhangzó-nyílás, magánhangzó-nyúlás és magánhangzó-harmónia, illetve egyéb ismert morfofonológiai általánosítások további kritériumokat szolgáltattak volna a 3. fejezetben leírtak mellett.

2a. A toldalékok státuszára vonatkozó 3.7.1. részben bemutatott egydimenziós ábrázolás azt feltételezi, hogy a mért változók között nincs inherens kapcsolat, vagy ha van is, közel azonos bármely két kritérium között. Ez természetesen nincs így, ezt a szerző a 3.5.1. részben (94-95. l.) be is vallja. Ugyanitt megtaláljuk az összefüggéseknek a vizsgálatát. Ez a vizsgálat kiterjed a logikai (igen–nem) kapcsolatokra és a statisztikai korrelációkra is. Ezek az kapott összefüggések azonban toldalékok pontszámának kiértékelésében nincsenek felhasználva. Éppen ezért óva intenek attól, hogy az egydimenziós skálán kapott –15 és +15 között kapott értékeket közvetlenül interpretáljuk. Hiszen, ha a kritériumok között két-három szorosan korrelál, az valójában két dolgot jelenthet: (a) a kapcsolat szükségszerű, azaz valójában az adott kritériumok egymás „átfogalmazásai”; vagy (b) a kapcsolat nem minden nyelvben áll fenn, azaz az adott összefüggés a magyar nyelv specifikus tulajdonsága. Vagyis nem tudjuk meg (és lehetséges, hogy egy egynyelvű vizsgálatból nem is tudhatjuk meg), hogy az (a) vagy a (b) lehetőség áll fenn. Ha az (a) áll fenn, akkor viszont az eredményül kapott adatok rendkívül érzékenyek a felvett kritériumok mennyiségére és minőségére:

előfordulhat, hogy egyes kritériumokat így többször vettünk fel (hiszen azok szükségszerű kapcsolatban vannak, azaz egymás „átfogalmazásai”), míg másokat csak egyszer (ezeknek csak egyféle „megfogalmazása” szerepel a kritériumok között). Ennélfogva a kritériumokra adott +/- válaszok egyszerű összeadása és ennek az összegnek a közvetlen interpretációja félrevezető lehet.

2b. Rendkívül látványos az eredményeknek 1, majd 15 dimenzióban való ábrázolása (3.7.1., illetve 3.7.2. rész), és ezekről valóban sok minden leolvasható. Legfőképpen a toldalékoknak az „inflexiós–derivációs” kontinuum mentén való szóródása, illetve kisebb mértékben a rag–jel–képző prototípusok számbeli fölénye az átmeneti típusokkal szemben. Az ábrázolás azonban nem pótolhatja az adatok alapos statisztikai elemzését. Ez a korrelációk vizsgálatánál részben meg is történt (3.5.2. rész, 95-104. l.), azonban abban a kérdésben, hogy a toldalékok milyen és hány csoportot alkotnak, az olvasónak -- egzakt statisztikai vizsgálatok híján -- a szemére kell hagyatkoznia. Lehetséges, hogy ez meghaladta volna a disszertáció kereteit, de a jövőben valamilyen többváltozós statisztikai vizsgálatot (pl. valamilyen klaszterezési eljárást vagy variációanalízist) mindenképpen szükséges lenne elvégezni.

3. Nem világos számomra, hogy a 4.2. alfejezettel (A magyar felszólító mód egy lehetséges elemzése) mi volt a szerző célja. Úgy tűnik, hogy a szerző a felszólító palatalizáció lehető legáltalánosabb szabályait akarta megfogalmazni úgy, hogy az kiterjedjen a szokásosan kivételként kezelt esetekre is. Ezzel a megközelítéssel és magával az elemzéssel kapcsolatban azonban több általános és konkrét probléma merül fel. Általános probléma az, hogy a kurrens fonológiai elméletek már mintegy 20 éve szakítottak azzal a korábbi (elsősorban a korai generatív fonológiában dívó) elképzeléssel, mely szerint a szabályokat egységesen a lehető legáltalánosabb formában kell megadni, függetlenül attól, hogy az egy automatikus (posztlexikális) szabály vagy produktív morfofonológiai szabály vagy akár egy kis elemszámú zárt tőosztályra vonatkozó (kishatókörű) általánosítás. A *lexikális fonológia* elmélete éppen az ilyen megkülönböztetések elemzésére vezette be a lexikális szintek fogalmát: e szerint az elmélet szerint a fonológiai szabályok több szintben (strátumban) alkalmazódnak, és nem egyszerre. (Arról nem is szólva, hogy a legújabb fonológiai elméletek egy része már egyenesen tagadja az általános szabályokat – ld. pl. *Joan Bybee* és *Juliette Blevins* műveit.) További általános probléma az itt megadott szabályokkal (ld. 141-145 l.), hogy azok az SPE-féle újraíró szabályok alakját veszik fel. Ez a formalizmus ma már teljesen elavult: az *autoszegmentális fonológia*, a *jegygeometria*, majd az *optimalitáselmélet* 80-as években való megjelenése óta a fonológiai szakirodalomban ezt ma már (okkal) nem használják. Természetesen a tankönyvekben még gyakran szerepelnek újraíró szabályok (ahogyan a 141. lapon idézett munkákban is), de ennek didaktikai/történeti okai vannak.

Az elemzéssel kapcsolatos néhány konkrét probléma következő:

(i) Nem vagyok meggyőzve a magánhangzó-végű igék kétféle felszólító alakjának elemzésével kapcsolatban. A szerző a magánhangzó-végű tövek utáni *j-gy* allomorfiát (*lőjön* vs. *vegyen*) annak tulajdonítja, hogy a második csoportban a *tő* magánhangzója rövid és kerekítetlen, míg az elsőben nem ilyen; és ezt a különbséget egy rendkívül önkényes */j/→[gy]* szabályban fejezi ki (ld. 143. l. (2a)). Ennek a szabálynak érvényességi köre 6, illetve 10 igei *tő* (ennyien vannak ugyanis a két *tőosztályban*). A két kisszámú osztály mellett azonban így is maradnak kivételes alakok: a *jön*, a *megy* és a *hisz* igék így sem engedelmесkednek a fenti szabálynak (*jöjjön*, *menjen*, ill. *higgyen*), ami tovább gyengíti a szóban forgó elemzést. Ráadásul – ahogyan a szerző azt a 142. lapon megjegyzi – a *tesz-vesz* igecsoportban üres személyjelölők előtt nyúlás tapasztalható (*tégy*, *végy*, sőt *vígy*), amivel „elrontja” a szabály bemenetét (és azt megjavítani sem nagyon lehet, mivel a másik osztályban is léteznek hosszú *i-s* tövek, vö. *riji*). Ezt a szerző úgy küszöböli ki, hogy feltételezi, hogy a magánhangzó-nyúlási szabály később alkalmazódik, mint a */j/→[gy]* szabály; ez azonban ellengát-sorrendet (counter-feeding) igényel, azaz szükségessé válik a szabályok ún. *extrinszikus rendezése*. Az ilyen önkényes rendezéseket a kurrens fonológiai elemzések kerülnek.

(ii) A palatális laterálist („fordított lambda”) előállító palatalizációs szabállyal (143. l.), majd az annak eltüntetését célzó redundanciaszabállyal (144. l.) kapcsolatban is komoly aggályok merülnek fel. Az első szabály a fonémakészletben nem létező szegmentumot állít elő, így a második szabály *teljes neutralizációt* ír elő (legalábbis a palatális laterálist nem tartalmazó nyelvjárásokban), amely megoldás létjogosultságát már a 70-es években a fonológia absztraktságával kapcsolatos viták idején joggal kritizálták.

(iii) Nem látom, hogy az elemzés mennyiben ad választ a felszólító alakok morfofonológiájának két legérdekesebb, az E.2 tárgyas felszólító alakokkal kapcsolatos problémájára; nevezetesen (a) a *-d* szuffixum előtti limitált palatalizációra, amely csak a *t*-végű tövekre terjed ki (*lásd*, *öntsd*), *d*, *n*, *l*-végűekre azonban nem (pl. *und* és nem **unjd*; *add* és nem **adjd*), illetve (b) a *d*-nek magánhangzós tőalternáns utáni kötelező geminációjára (*lődd*, *vedd*). Ezt úgy tűnik a szerző sem veszi észre, mert a fejezet elején így ír: „[...] a módjel \emptyset -ként jelenik meg az egyes szám második személyű határozott ragozású alakban [...] ez a \emptyset ugyanolyan tőváltakozásokat indukál, mint a *-j*.” (141. l.). Ezek a jelenségek egyébként jól mutatják, hogy létezhetnek a főszabályt felülíró alszabályok is, és a morfofonológiai mintázatok nem egy mindent átható általános szabályrendszer eredményei, hanem egymással kölcsönhatásban levő elemek különböző általánosságú almintázatainak eredői.

* * *

Kisebб problémák, megjegyzések:

– A formai disztribúciós kritériumokat nem vetném el teljesen, ahogyan a szerző a 7-8. lapon teszi: „Ilyen mértékben lehorgonyozva a felszíni szerkezetnél, számos meghökkentő és a nyelvi valósággal össze nem függő kijelentést tehetnénk”. Eltekintve a szerencsétlen megfogalmazástól (mi is az a függetlenül ismert „nyelvi valóság”, amivel a kijelentések nem függenek össze), nyilvánvaló, hogy a szavak mondatbeli disztribúciójának merev értelmezése még egy a magyarnál kötöttebb szórendű nyelvben sem alkalmas sok mindenre, és így önmagában a deriváció–inflexió megkülönböztetésére sem (ahogyan erre később a szerző utal is, pl. amikor a 39. lapon Matthewst idézve az alapfokú és a középfokú melléknevek helyettesíthetőségének aszimmetriájáról ír). Az újabb keletű szakirodalomban azonban – elsősorban a nagy korpuszokon alapuló vizsgálatok előretörésével – megjelentek olyan statisztikai megközelítések, amelyek a disztribúciós elemzés finomabbá tételével nagyfokú előrehaladást mutatnak. Ugyan ezek a rendszerek általában valamilyen praktikus céllal (automatikus szófaji felismerő, mondattani elemző stb.) születtek, versenyképességük mégis azt mutatja, hogy a disztribúciós elemzés még nincs leírva; a csak felszíni alapon végzett statisztikai vizsgálatok még tartogathatnak meglepetéseket a leíró és az elméleti nyelvészeknek.

-- 25. l. „[...] a *Bélané* típusú alakok tövégi időtartam-váltakozása azonban kizárja, hogy a *-né* elemet összetételi tagnak tekintsük.” Ezzel kapcsolatban három megjegyzésem van: (i) nem tartom szerencsésnek a példaválasztást: jobb lett volna egy „valódibb” vezetéknevet (pl. *Vargáné*) vagy egy nevet vezetéknevvvel együtt idézni (pl. *Tót Bélané*), nekem a *Bélané* alak nem, vagy csak vicces konnotációval helyezhető önmagában, NP-értékű elemként mondatba: „*?megjött (a) Bélané*”. (ii) időtartam-váltakozás mellett persze minőségi váltakozás is van: az *á* alsó centrális, az *é* középső hang, míg az *a*, illetve *e* nem ilyenek (a szerző nyilván a kontrasztív fonológiai jegyekre gondolt, amelyek itt – a legtöbb fonológiai elemzés szerint – valóban a rövid, ill. a hosszú jegyek). (iii) az idézett mondattal kapcsolatos legfőbb, tartalmi probléma az, hogy egy morfémahatáron (nem-automatikus) váltakozás játszódik le, ami nem zárja ki eleve, hogy az összetételi határ legyen: ez számos nyelvben (pl. japán, szanszkrit) megfigyelt tény. Itt szerencsésebb lett volna, ha a szerző arra hivatkozik, hogy ez a *magyarban* nem szokott bekövetkezni (pl. *faláda, epekő*).

-- Nem tisztom, de nem tudom megállni, hogy néhány, az első. részben más szerzőktől idézett pontatlanságra ne hívjam fel a figyelmet (nem ártott volna, ha Mártonfi ezek közül néhányat kommentál, ahogyan azt más esetekben megteszi):

- 26. l.: „A képző [...] Nem kötelező elem. Hiánya miatt nem veszünk fel \emptyset morfémat.” Ez nagyon bizonytalan kritérium. Hiszen a \emptyset morféma felvétele elméletfüggő (egyes alaktani elméletek például nem használják). Másrészt az, hogy valamely morfoszintaktikai érték nem

kitüntetett tulajdonsága az alaknak egyáltalán nem csak a képzőkre jellemző. Agglutinatív nyelvekben a legtöbb morfoszintaktikai kategória (így az inflexiók: szám, eset, birtokos, anaforikus birtokos (-é)) ilyen.

- 26. l.: „[...] de akadnak olyan képzők is, melyek nem változtatják meg a szó bővítési lehetőségeit: [...] *(piros) tető* → *(piros) tetejű ház*.” A második esetben nem indokolt a zárójel, hiszen a *-(j)Ű* szuffixummal képzett alakot kötelezően kell módosítani egy melléknévnek (**tetejű ház*). Azaz ez a képző éppen hogy megváltoztatja az eredeti főnév bővítési lehetőségeit: a fakultatív jelzőt kötelezővé teszi.

- 29. l.: „egyetlen szintaktikai környezet sem követel meg meghatározott képzőkkel létrehozott szóalakokat mások helyett, [...]” Az ún. valenciaváltoztató képzők esetében ez megtörténhet, pl. egy alany + tárgy + comitativus környezetbe egy tárgyas igének kizárólag a műveltető alakja illeszthető be (*vki vmit csináltat vkivel*).

- 32. l.: „[...] az *-é* nem rag, mert nem szintaktikai szerepű.” Ha az egyeztetést szintaktikai szerepnek vesszük, akkor ez az állítás nem igaz. Hiszen az *-é(i)* meg tudja változtatni a *tő* számát (egyes vagy többes), azaz mondatszinten más disztribúciót követel, pl.: *A fiúké elveszett/*elvesztek.* vagy *A lányéi vesztek/*veszett el.*

-- 48. l.: „A most következő eljárás mód ennek azonban éppen ellenkezőjét követi [mármint a toldalékoknak az axiómaszerűen adott két vagy három kategóriába való besorolását], célja ugyanis megtapasztalni, hogy az egyes elemek a kritériumok alapján milyen természetes osztályokba rendeződnek. A korábbi **induktív** módszer helyett tehát most a **deduktív** elemzésnek kell számot adnia a magyar toldalékmorfémák rendszeréről.” (kiemelés a szerzőtől) (Minor megjegyzés: nem szerencsés a „természetes osztály” kifejezés használata, mert az a fonológia egy speciális objektumára már foglalt.) Az idézett megkülönböztetést nem értem vagy nem értek vele egyet. Én úgy tudom, hogy az egyes megfigyelésekre/objektumokra általános axiómákat alkalmazó módszer deduktív (ilyen pl. a matematika nagy része, a logika vagy számos grammatikaelmélet – többek között a generatív nyelvtan). Ezzel szemben az induktív módszer az egyesről az általánosra következtet. Ezért én nem érzek ilyen jellegű különbséget a hagyományos megközelítés és a disszertáció szemlélete között. (Persze más szempontból igen, pl. a jelen vizsgálat empirikus, szemben más idézett módszerrel.)

-- 53. l.: „A manapság két legjellemzőbb vélemény szerint a szófaji rendszer vagy több szempontú [...], vagy egy szempontú [...] elemzésen alapul. A hagyományos, szemantikai alapú felfogástól eltérően abban mindkét iskola egyetért, hogy a fő szempont a szintaxisé.” Ez kissé redundáns megfogalmazás; ha a fenti részletet úgy értjük, hogy az elemzés szempontja csak a szintaxis vagy a

szemantika lehet, akkor a második mondat nem mond semmi újat (nagyjából annyit, hogy ha nem a szemantikát, akkor a szintaxist tekintik fontosnak a szófajok elhatárolásánál). Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy a szófajoknak (sőt ezek alkategóriáinak) a megállapítására a legexplicittebb kritériumokat mégiscsak a morfológia szolgáltatja; a szerző a fent idézett részben nyilván nem erre gondol, hiszen itt éppen az alaktantól *független* kritériumokra van szükség.

--56-57. l. (a 3. kritériumhoz, és az ehhez fűzött megjegyzésekhez): „**3. A szóalak jelentése mindig kompozicionális, a szemantikai kapcsolat a tő és a szóalak között mindig transzparens**”

Helyesen jegyzi meg a szerző, hogy ennek a kritériumnak a teljesülését egyes esetekben felettébb nehéz megállapítani. A teljesen transzparensnek tartott toldalékokkal (pl. az esetjelölőkkel vagy az igei paradigma szuffixumaival) ellátott alakok között is előfordulnak nem-átlátszó alakok, amelyek szinte lexikalizálódott jelentést vesznek fel (pl. *fejben*, *csípőből* 'hirtelen', *szívből* 'szeretettel', *kívülről* 'megjegyezve', *azonnal* 'most'; nem esetjelölő pl. *lopva* 'titokban', *szokott*, *lehet* stb.), vagy olyan alakok, ahol a tőalak kötött, önmagában nem állhat (pl. *suttyomban*, *vaktában*, *haptákba*, *kapcsiból*, *garra*, *általában*) – ez utóbbiaknál felmerülhet az is, hogy azok csak etimológiailag toldalékolt alakok, szinkrón értelemben már monomorfemikus adverbiumok (a szerző szóhasználatában „ragszilárdulással keletkezett határozószók”). Ha azonban azt mondjuk, hogy a felsoroltakhoz hasonló alakok bármelyike toldalékolt alak, akkor -- mivel azok nem teljesen transzparens / kompozicionális jelentésűek -- , a szóban forgó toldalék nem teljesíti a 3. kritériumot, hiszen az egy univerzális állítás („mindig kompozicionális, ...”). Lehet, hogy ez az univerzális kritérium túl erős; talán elegendő lett volna az egzisztencia-feltétel („van a szóalakoknak olyan olyan köre, amelyekben a jelentés transzparens).

Ezenkívül nem tudom, hogy Mártonfi milyen esetekre gondol, amikor azt írja, hogy lehet valami transzparens, de nem kompozicionális (56. l.). Egyetértek abban a szerzővel, hogy a transzparencia mértéke nyelvtani tesztekkel nehezen állapítható meg, de vajon nem ugyanez áll a kompozicionalitásra is? Azt gondolom, hogy addig, amíg nincs a kezünkben a szóalakoknak egy olyan egzakt szemantikai leírása, amellyel a kompozicionalitást közvetlenül tesztelni tudnánk, ennek megállapítása a transzparenciához hasonlóan csak benyomások alapján történhet. Azaz a két fogalom nem is különbözik olyan nagyon egymástól. (Ennyiben szerencsés, hogy a szerző ezt a két kritériumot összevontan egy kritériumként kezeli.) Könnyen lehet, hogy mindkettő érvényesülése fokozatos a teljesen *ad hoc* (maximálisan áttetsző) toldalékolásoktól egészen a teljesen lexikalizálódott alakokig, ahol már csak a toldalék alakja (és esetleg a teljes szóalak szintaktikai viselkedése) utal több morféma jelenlétére.

A szemantikai áttetszőséghez kapcsolódik a morfémák elkülönítésének súlyos problémája. Ahogyan a szerző is megjegyzi, a poliszém alakok megnehezíthetik a szóban forgó kritérium

értékelését – a szerző szerint pl. ilyen a birtokos alakok sokféle funkciója. Ezzel azonban nem kapunk közelebbi támpontot arra nézve, hogy – a birtokos alakoknál maradva – hány birtokos morféma van. A többjelentésű, szemantikai (és/vagy formai) kontrasztokat mutató alakok azt a nézetet erősítik, hogy több. Hiszen pl. a birtokos „általános birtok” és egyes speciális, birtokkal (is) kifejezett jelentések nagyon is különbözhetnek egymástól. Ilyen speciális jelentés pl. az E.3 birtokos *-(j)a/e* az idő kifejezésekben (*éve, napja, órája, perce*) vagy az elidegeníthetetlen–elidegeníthető birtok szórványos formai kontrasztja (pl. *ablaka* vs. *ablakja; ajtaja* vs. *ajtója*) vagy akár a mértékjelölők esetenkénti formai elkülönülése (*szála* vs. *szálja*). Hasonlóan nagyon speciális a *-kám/kém* végződés azon funkciója, amikor az vicceskedő megszólításként áll (pl. *igazgatókám, dokikám, tudóskám*), ahol általában a birtokos előtti *tő* nem áll önmagában (?*igazgatóka*). Ezek tehát sem formailag (morfotaktikailag), sem szemantikailag nem egyszerű diminutív birtokos alakok.

-- 57-58.1. (a 4. kritérium, és az ehhez fűzött megjegyzések) „**A toldalék nem hoz létre új lexémát.**” A kritériumok között ez tűnik a leginkább körkörösnek és a legkevésbé explicitnek. A lexéma ebben az értelemben vagy egy praktikus lexikográfiai fogalom (az, amit a szótárak annak tartanak), vagy pedig a lexikalizáció mértékéről szól. Ez utóbbi esetben viszont ez a kritérium az előző 3. kritériummal (transzparencia) szorosan összefügg. Ha viszont más, valamely nyelvészeti elméletben fontos különbséget takar (pl. a mentális lexikonban tárolt elemek vs. a nyelvtanban szabállyal alkotott elemek), akkor nem világos, hogy hogyan lehet ebből használható tesztet kreálni. A kritériumhoz fűzött megjegyzéseiben a szerző ezirányú kételyeit megosztja velünk, mégsem találunk részletesebb magyarázatot arra, hogy mit kell értenünk lexémán.

-- 4.1. alfejezet: Az idegen szavak tipikus végzódései mint toldalékfélék. Rendkívül érdekes és alapos vizsgálat, de nem derül ki, hogy az etimológián kívül mi motiválja, hogy az itt felsorolt elemeket nem tartjuk toldaléknak, és így miért hiányoznak a 3. fejezetben leírt vizsgálatból. Különösen annak fényében merül fel ez a kérdés, hogy a 3. fejezetben az itt felsoroltaknál jóval ritkább és lexikalizáltabb toldalékokat is találunk.

-- 4.2. alfejezet: A magyar felszólító mód egy lehetséges elemzéséről. Nem mindig értek egyet a szerzővel abban, hogy mi motiválja az egyes allomorfiákat. Az E.2 határozott ragozású felszólító alakokban a zérus idő/módjelet „morfológiai-szintaktikai meghatározottságúnak” tartja. Miért szintaktikai? Ha motiválni kell, akkor én ezeket a rövid alakokat (a zérus E.2 szám/személyjelölőhöz) hasonlóan inkább *pragmatikailag* vagy *funkcionálisan* motiválnak tartanám: a gyakori felszólító alakok sok nyelvben az igei paradigma többi eleménél rövidebb

alakok (gyakran a puszta *tő* vagy annak a legrövidebb toldalékszekvenciával ellátott változata). A *gy*-s felszólító alakokat továbbra is lexikális motivációjúnak tartom és nem fonológiai (ahogyan az elemzés részletes kritikájában ezt fentebb kifejtettem). A *t*-végű igék felszólító palatalizációja sem egyértelműen fonológiai motivációjú, hiszen mind a „szabályosan” palatalizált (a felszólító alakokban nem létező) *ty/ty* szekvencia, mind a felszólító alakok *ss*, ill. *ccs/cs* kapcsolatai a magyarban fonotaktikailag jólformáltak, a *ss~ccs/cs* választásban pedig *lexikális* információknak is szerepük van.

-- A 4.2. részben feleslegesnek érzem a felszólító alakok helyesírására való gyakori utalást. Ezeknek az alakoknak a helyesírása rögzített, és nem valószínű, hogy bármilyen új morfofonológiai „felfedezés” fényében a helyesírást meg kellene változtatni (pl. a különböző „hasonulások” analitikus vagy fonetikus ortográfiájának módosításával). Ráadásul a helyesírás nagyon gyakran nem jelöl felszíni különbségeket akkor sem, amikor „logikusan” ezt jelölnie kellene. Például a geminációt jelöli a már említett *-d*-s felszólító alakokban (*lődd*), de sem a T.2 kijelentő módú alakokban (*lőt[:]ök*), sem a hasonló alanyi ragozású *-j*-s alakokban (*lőj[:]*) nem jelöli (az előbbi az én nyelvváltozatomban kötelezően hosszú, az utóbbi ingadozik).

-- A 4.3. fejezet (A névszói és igei *tő*típusok változási tendenciái) rendkívül tanulságos eredményeket mutat be. Sajnálatos azonban, hogy a részletes diszkusszió itt hiányzik. Egy részletesebb vizsgálat megmutathatná, hogy a változási tendenciák milyen kapcsolatban vannak a paradigma egyéb változásaival, illetve van-e statisztikai összefüggés az elemek használati és típusgyakorisága és a között, hogy az adott elem (vagy csoport) mennyire stabil vagy változékony.

* * *

Összefoglalva: a doktori értekezést minden tekintetben a **nyilvános vitára alkalmasnak** találom, annak rendkívüli érdekessége és kidolgozottsága miatt pedig a **summa cum laude** értékelést javaslom. Néhány kisebb kiegészítés, változtatás után melegen ajánlom később könyv formában való megjelentetését (esetleg a 4.2. rész elhagyásával); sőt igazán azt kívánnám, ha a szerző a 2. fejezetben leírt sokszempontú alaktani vizsgálat eredményeit további alapos statisztikai vizsgálatoknak vetné alá, illetve a 4.3. részt kiegészítené, és ezeket is publikálná.

Budapest, 2007. október 2.

Rebrus Péter

tud. főmunkatárs

MTA Nyelvtudományi Intézet